

Câhiliye Şiirinde Din Kavramının Semantik Tahlili

Semantic Analysis of the Concept of Religion in Ignorance Poetry

Nurullah ORUÇ

ORCID: 0000-0003-4487-4140 | E-Posta: nurullahhocaa@hotmail.com
Dr., Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagati Ana Bilim Dalı
Dr., Atatürk University, Faculty of Divinity, Department of Arabic Language and Rhetoric
Şırnak, Türkiye
ROR ID: [03je5c526](https://orcid.org/03je5c526)

Article Information / Makale Bilgisi

Citation / Atıf: Oruç, Nurullah. "Câhiliye Şiirinde Din Kavramının Semantik Tahlili". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32 (Eylül 2023), 269-290. <https://doi.org/10.35415/sirnakifd.1227726>

Date of Submission (<i>Geliş Tarihi</i>)	01. 01. 2023
Date of Acceptance (<i>Kabul Tarihi</i>)	21. 03. 2023
Date of Publication (<i>Yayın Tarihi</i>)	15. 09. 2023
Article Type (<i>Makale Türü</i>)	Research Article (<i>Araştırma Makalesi</i>)
Peer-Review (<i>Değerlendirme</i>)	Double anonymized - Two External (İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme).
Ethical Statement (<i>Etik Beyan</i>)	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. (<i>Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.</i>)
Plagiarism Checks (<i>Benzerlik Taraması</i>)	Yes (<i>Evet</i>) – Turnitin.
Conflicts of Interest (<i>Çıkar Çatışması</i>)	The author(s) has no conflict of interest to declare (<i>Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.</i>)
Complaints (<i>Etik Beyan Adresi</i>)	suifdergi@gmail.com
Grant Support (<i>Finansman</i>)	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research. (<i>Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.</i>)
Copyright & License (<i>Telif Hakkı ve Lisans</i>)	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. (<i>Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.</i>)

Özet

Arapçada bazı kelimeler, buldukları cümlelerin siyâk-sibâkına bağlı olarak muhtelif anlamlar ifade eder. Bunlardan biri de din sözcüğüdür. Câhiliye devrinin mahsulü olan şiirler, ait oldukları döneminin dinî, edebî ve kültürel yönünü yansıtan önemli unsurlardandır. Diğer yandan şiirler, Arapça metinlerin gramer, lügat, belagat ve fesahat yönünden son derece zengin kaynaklar arasında yer alır. Nitekim, çoğu Arapça kaynaklarda sıklıkla ve birinci derecede şiirlerle istişhâd edilmiş olması şiirin ne denli öneme sahip olduğunu göstermektedir. Bu makalede Câhiliye dönemi şiirinde zikri geçen din kavramının anlamsal yönü ele alınmıştır. Çalışmada Câhiliye devrinde yaşamış şairlerin dine bakış açısı ve bu sözcüğü hangi manalarda kullandıkları araştırılmıştır. Câhiliye devri şiirinde kullanılan din kelimesinin salt inanç ve ibadet anlamında mı kullanılmış, yoksa başka manaları da kapsamakta mıdır? Sorusuna cevap veren özgün bir çalışmanın olmaması, böyle bir araştırma ihtiyacını doğurmuştur. Araştırmanın hedefi, bir yandan Câhiliye şiirlerinde zikredilen din kelimesinin kullanıldığı manaları incelemek, diğer yandan ise o dönemde yaşayan toplumun dine bakış açısını şiirler ışığında değerlendirmektir. Giriş ve bir bölümden oluşan bu çalışmada Câhiliye şiirlerin tümüyle incelenmek suretiyle din kelimesinin geçtiği şiirlere yer verilmiştir. Bu nedenle araştırmanın, bu sahada yapılan ve yapılacak olan çalışmalara bir nebze de olsa ışık tutacağı ve katkı sunacağı düşünülmektedir. Çalışmada, Câhiliye şiirlerinde geçen din kavramının anlamsal boyutu ele alınmış ve o dönemin aktüel dilinde din kavramının anlam çerçevesi belirlenmeye çalışılmıştır. Bunu yaparken de din kavramının birebir aynı manada kullanıldığı şiirlerden duruma göre ikişer veya daha fazla örnek şiirlere yer verilmiş; diğerlerine ise kaynak göstermek suretiyle atıfta bulunulmuştur. Sadece bir misalin verildiği yerlerde ise Câhiliye şiiri olarak başka örneği bulunmamaktadır. Çalışmada öncelikle din kavramının kullanıldığı anlamlara yer verilmiş; ardından da Câhiliye şiirindeki kullanımı mütalaa edilmiştir. Din sözcüğünün Câhiliye şiirinde hangi manada kullanıldığının tespiti yapılırken, din kelimesinin yer aldığı ilgili beytin şerhlerinden istifade edilmesinin yanı sıra gerek beytin kendisine ve gerekse öncesi ve sonrasına bütüncül bakılarak ele alınmıştır. Öte yandan din kavramının tahlili yapılırken sadece mastar olan din kelimesi değil, bundan türeyen ve farklı sığalarla ifade edilen kavramların değerlendirmesi de yapılmaya çalışılmıştır. Bu çalışmanın sonucunda Câhiliye devri şiirlerinde zikredilen din kavramının bir manayla sınırlı olmayıp farklı anlamlarda da kullanıldığı ve bunlardan da özellikle inanç, ibadet, itaat, davranış ve ahlak anlamında kullanıldığı görülmektedir. Araştırma neticesinde elde edilen en önemli sonuç ise putlara tapma ya da Allah'a yakınlaştıracağı düşüncesiyle onların aracı kılınması inancının hâkim olduğu Câhiliye devrinde, din kelimesinin bu inançtan ziyade ilâhî vahye dayanan semâvî dinler için kullanılmasıdır. Bunun yanında bu kelimenin izzet-zillet, itaat-isyân gibi karşıt anlamlarıyla hem olumlu hem olumsuz manada kullanıldığı tespit edilmiştir. Buna ilaveten Câhiliye şiirinde anlam olarak hem olumlu hem de olumsuzluk ifade eden din kelimesinin, en çok olumlu manada kullanıldığı gözlemlenmiştir. Sonuç olarak çirkin adetlerin yaygın olduğu Câhiliye döneminde güzel alışkanlıklar da yok değildir. Cömertlik, ahde vefa, mazlumları korumak ve iffet duygusu bu adetlerden bazılarıdır.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belagatı, Câhiliye Dönemi, Din, Şiir, Semantik.

Abstract

Some words in Arabic have different meanings depending on the situation. Religion is one of them. Ignorance poems are important elements that reflect the religious, literary and cultural aspects of the period. In addition, Arabic texts are extremely rich sources in terms of grammar, vocabulary, rhetoric and fluency. The fact that it is *istişhâd*, especially with poems, in many Arabic sources is proof of this. In this study, the concept of religion mentioned in the poetry of Jahiliyya has been examined in terms of meaning. The viewpoint of the poets who lived in that period to religion and the meanings they used this word were investigated. Is the word religion in the poem used in the sense of belief and worship, or in other meanings? The lack of an original study answering his question led to the need for such a research. The aim of the research is to examine the meanings of the word religion in poetry, and to evaluate the viewpoint of those living in that period on religion in the light of poems. In the study, the poems in which the word religion is mentioned are mentioned by examining all the poems of Jahiliyya. It is thought that the research will contribute to the studies in this field to some extent. The semantic dimension of the concept of religion in the poems was examined; In the current language of the period, the semantic framework of the concept of religion was tried to be determined. Sometimes two or more examples are given from the poems in which the concept of religion is used in the same sense; Others have been cited by citing the source. Where an example is given, there are no other examples. First of all, the meanings in which the concept of religion is used were examined and then its use in poetry was evaluated. While determining the meaning of the word religion in Jahiliyya poetry, besides making use of the commentaries of the relevant couplet in which the word religion is included, it has been tried to evaluate both the couplet itself and before and after it holistically. In addition, while examining the concept of religion, not only the word religion, which is an infinitive, but also the concepts derived from it were examined. As a result, it is seen that the concept of religion in Jahiliyya poetry is used in different meanings and especially in the sense of belief, worship and morality. It is seen that the word religion was used for heavenly religions based on divine revelation in the period of ignorance. In addition to this, it has been determined that the word religion is used with opposite meanings such as honor-disgrace, obedience-rebellion. As a result, good habits were not absent in the Age of Ignorance, when ugly customs were common. Generosity, commitment to loyalty, protecting the oppressed and a sense of chastity are some of these customs.

Keywords: Arabic Language and Literatürü, Age of Ignorance, Religion, Poetry, Semantics.

Giriş

Bir kavramın en iyi şekilde anlaşılması, kullanıldığı dilin kültürüne vakıf olmaya ve zikredildiği sözün siyak-sibakına bağlıdır. Din sözcüğü de bunun en bariz örneğidir. İlk insan olan Âdem Peygamber'in (as.) döneminden günümüze kadar insanların kahir ekseriyeti kendilerine bir din seçip bu dinin getirdiği emir ve kurallarına tabi olmuşlardır. Tabi olunan dinlerin bir kısmı *Haniflik*, *Hristiyanlık*, *Yahudilik* ve *İslam* gibi ilahi vahye dayanan, bir kısmı ise *Putperestlik*, *Dehrîlik* vb. insanlar tarafından uydurulmuş batıl dinlerdir. Son Peygamber Hz. Muhammed'in (s a v) getirmiş olduğu İslam dinin ortaya çıkmasına yakın olan ve *Câhiliye devri* diye bilinen dönemde de birtakım inançlar mevcuttu. *Haniflik*, *Hristiyanlık*, *Yahudilik*; *Putperestlik*, *Sâbülik*, *Şemsîlik*, *Mecusîlik* ve *Dehrîlik*, Câhiliye dönemi Arapların edindikleri başlıca dinlerdir. Arapların bu dönemde en çok tabi oldukları din ise *Putperestliktir*.¹

Bu dönemde kullanılan *din* kavramı “ağırlıklı olarak ya da tamamen yukarıda anılan dinlerden birini mi kapsamakta yoksa başka manada mı kullanılmış?” sorusunu akla getirmektedir. Bu sorunun cevabını ise o dönemden günümüze intikal edilen şiirlerde bulmak mümkündür. Nitekim o döneme ait şiirler, dönemin insanların adet ve kültürünü tanıma ve bu konudaki bulguları elde etme açısından önemli kaynaktır.

Bu araştırmada Câhiliye döneminin şiirlerinde geçen *din* kelimesinin kullanımı ve söze nasıl bir mana aksettği mütalaa edilmiştir. Araştırıldığı kadarıyla *din* kelimesinin bütün anlamsal yönlerini inceleyen özgün bir klasik veya akademik çalışmaya rastlanılmamıştır. Bu konuda yapılan benzer çalışmaların daha çok inanç ve ibadet bakımından ele alındığı; dille çok ilgisinin olmadığı görülmektedir. Bu sahada yapılan benzer çalışmalar şunlardır:

- Ebû 'Ûde Hâfîl 'Ûde'nin 1985'te yayımlanan *et-Ta'avvuru'd-Delâli Beyne Luğati's-Şi'ri'l-Câhilî ve Luğati'l-Kur'âni'l-Kerîm* adlı eseri.
- Muhammed İbrahim el-Feyûmî'nin 1994 yayımlanan *Târîhu'l-fikri'd-dîni'l-Câhilî* adlı eseri.
- Semih Değîm'in 1995'te yayımlanan *Edyân ve mu'tekadâtu'l-'Arab kable'l-İslâm* adlı eseri.

¹ Günay Tümer, “Din”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/312-320; Semih Değîm, *Edyân ve mu'tekadâtu'l-'Arab kable'l-İslâm* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995), 45-172; Mehmet Bölükbaşı, “Cahiliye Devri Araplarında Din Anlayışı”, *Nüsha Dergisi* 19/49 (Aralık 2019), 103.

- Ebû Bekir Muhammed Zekeriyâ'nın 2000'de yayımlanan *eş-Şirk fi'l-kadîm ve'l-hadîs* adlı eseri.

- Ali Bulut'un 2005'te yayımlanan *Câhiliye Şiirinde Bazı Dini Motifler* adlı araştırma makalesi.

- Mehmet Yalar'ın 2006'da yayımlanan *Din Faktörü Işığında Câhiliye Şiirine Bir Bakış* adlı araştırma makalesi.

- Mehmet Bölükbaşı'nın 2019'da yayımlanan *Câhiliye Devri Araplarında Din Anlayışı* adlı araştırma makalesi.

- Ramazan Meşe'nin 2021'de yayımlanan *Câhiliye Dönemi Hanîf Şairlerin Şiirlerine Tematik Bir Yaklaşım -Tevhid Anlayışı-* adlı araştırma makalesi.

- Yakup Göçemen'in 2022'de yayımlanan *Hanîf Şair Ümeyye b. Ebi's-Salt'ın Şiirlerinde Başlıca Dinî Anlamlar* adlı araştırma makalesi.

Yukarıda bahsi geçen kaynaklardan *et-Ta'avvuru'd-Delâli Beyne Luğati's-Şi'ri'l-Câhilî ve Luğati'l-Kur'ânî'l-Kerîm* adlı çalışmada din kavramının kullanıldığı manalara kısmen değinildiği mülahaza edilmiştir.² Bu çalışmada ise elimize ulaşan Câhiliye şiirlerinin tamamı incelenmek suretiyle içinde geçen *din* kelimesi semantik/anlambilim açısından ele alınmıştır. Bu çalışmayı diğerlerinden temayüz eden husus da budur.

Arapçada *din* sözcüğünün, kullanıldığı metnin siyak-sibakına bağlı olarak birçok muhtelif anlamlar ifade ettiği görülmektedir. Bunlar, *İnanç, tevhit, şeriat, İslâm, itaat, ibadet, ahlak, âdet, düzen, tedbir, güç, saltanat, üstünlük, millet, isyan, günahlardan sakınmak, izzet, zillet, karşılık vermek, hesap sormak, kulluk etmek, hor görmek, malik olmak, galip gelmek, zorlamak, dert ve hastalık, hal ve yağmurun aralıksız yağışı* gibi anlamlardır.³

² 'Ude Halîl Ebû 'Ude, *et-Ta'avvuru'd-Delâli Beyne Luğati's-Şi'ri'l-Câhilî ve Luğati'l-Kur'ânî'l-Kerîm* (Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, 1985), 119-121.

³ Halîl b. Aḥmed el-Ferâhîdî, *Kitâbu'l-'Ayn*, thk. Abdulḥamîd Hindâvî (Beyrut: Dârû'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003), 2/61-62; Ebu'l-Hasan Ali b. Hasan el-Hunâî, Kurâ'un-neml, *el-Munecced fi'l-luğa*, thk. Aḥmed Muḥtâr Ömer - Dâhî Abdulbâkî (Kahire: Alemu'l-Kutub, 1988), 202-203; Ebû Manşûr Muhammed b. Aḥmed el-Ezherî, *Teḥzîbul-luğa*, thk. Ya'kûb 'Abd en-Nebî (Kahire: ed-Dâru'l-Mısriyye li't-Te'lîf ve't-Terceme, ts.), 14/181; Aḥmed b. Fâris, *Mücmeli'l-luğa*, thk. Zuheyr Abdulmuḥsin Sulṭân (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1986), 2/342; Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî, *es-Şihâh Tâcu'l-luğa ve şihâhu'l-'Arabîyye*, thk. Aḥmed Abdulgâfûr Attâr, (Beyrut: Dârû'l-İlm li'l-Melâyîn, 1984), 5/2118-2119; Suleymân b. Benîn ed-Daḳîkî, *İttifâku'l-mebânî ve iftirâku'l-me'ânî*, thk. Yahyâ Abdurraûf Cebir, (Amman: Dâru Ammâr, 1985), 192-194; Ebu'l-Faql Cemâluddîn Muhammed b. Mukerrem b. Alî İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, (Kahire: Dârû'l-Hadîs, 2013), 3/466-468; Ya'kûb Firûzâbâdî, *Mu'cemu'l-kâmus'il-muḥîṭ* (Beyrut: Dârû'l-Ma'rife, 2011), 461-462; Ebu'l-Feyz Muhammed el-Murtaẓâ b. Muhammed ez-Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmus*, thk. Muṣṭafa Hicâzî, (Küveyt, Müessesetü'l-Küveyt li't-takaddumi'l-'ilmî, 2001), 35/56-57.

Din kelimesine yüklenen bazı anlamlara sonraki dönemlere ait kaynaklarda yer verildiği görülmektedir. Mesela *tevhit* ve *tedbir* anlamları bunlardandır.⁴ Diğer yandan *din* için atfedilen bazı manalar için kimi dilbilimcisinin eleştirisine neden olmuştur. Mesela *Tehzîbul-luğa'nın* müellifi Aḥmed el-Ezherî (ö. 370/980), *din* kavramının, *yağmurun aralıksız yağışı* anlamında kullanıldığına dair rivayetleri kabul etmemektedir. Ona göre *din* kelimesine bu manayı atfetmek yerinde değildir. Nitekim yağmur bahsinin geçtiği yerlerde *din* sözcüğüne hiçbir şekilde yer verilmemiştir. Bu nedenle *din* kelimesine bu manayı yüklemek apaçık bir kusurdur.⁵ Kaynaklarda bu mana için Emevî şairlerinden et-Tırrimmâh'a (ö. 125/743) ait şu beyit delil olarak gösterilmektedir:

عَقَائِلُ رَمَلَةٍ نَارَعَنَ مِنْهَا دُفُوقَ أَقَاحِ مَعْهُودِ وَدَيْنِ

(O hanımlar), bol yağmurla sulanmış papatya bahçesinde otlayan antiloplar misalidir.⁶

Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî (ö. 175/791), bu beyitteki *dîn* kelimesini başındaki *vâv* harfiyle birlikte (وَدَيْنِ), fiilin mastarı olarak değerlendirmekte ve bunun yağmur için *süreklilik* ifadede ettiğini belirtmektedir. Yani Halil b. Ahmed, buradaki *vâv*, mana harflerinden değil, kelimenin kök harflerinden/hece harfi olarak görmektedir.⁷

Aslında *din* kelimesinin anlamlarından biri de birçok kaynakta zikredildiği üzere *bir hal üzerine devam etmek, adet ve alışkanlıktır*. Ezherî'nin bu konudaki görüşüne göre, delil olarak getirilen beyitte *din* kavramının bu manayı yansıtmış olması, siyak-sibakın bunu gerektirmiş olmasından ötürüdür; doğrudan yağmurla ilgisi yoktur. Yani Ezherî, bu beyitteki *din* kelimesinin *devamlılık* anlamında kullanılmasını değil, bu anlamın özellikle yağmurla ilişkilendirilmesini eleştirmektedir.

Beytin akışına bakıldığında Halil b. Ahmed'in bu konudaki yaklaşımının doğru olduğu görülmektedir. Çünkü bu kelimenin türediği (وَدَيْنِ) fiilin anlamlarından biri de *ıslatmaktır*.⁸ Dolayısıyla mastarı için de bu mananın verilmesi tabiidir.

Bir iddiaya göre *din* kelimesinin kullanıldığı asıl anlam, *âdet*dir. "O hâlâ ما زال ذلك ديني." Misalinde olduğu gibi.⁹ Görüldüğü kadarıyla bu iddiaya yalnızca 18.

⁴ Fîrûzâbâdî, *Mu'cemu'l-kâmus'il-muḥîṭ*, 462; Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, 35/56-57.

⁵ Ezherî, *Tehzîbul-luğa*, 14/186.

⁶ Dakîkî, *İttifâku'l-mebânî ve iftirâku'l-me'ânî*, 194; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 3/468; *Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, 35/53-54.

⁷ Ḥalîl b. Aḥmed, *Kitâbu'l-'Ayn*, 4/360.

⁸ Ḥalîl b. Aḥmed, *Kitâbu'l-'Ayn*, 4/360.

asırda yaşamış Zebîdî'nin (ö. 1205/1791) *Tâcü'l-'arûs'*unda yer verilmiştir.¹⁰ Kaynaklarda bu manaya yer verilirken Câhiliye şiiri olarak aynı beyitle istişhât edildiği görülmektedir.¹¹ Söz konusu beyit, Câhiliye şiiirlerinden olup ilerde ilgili başlık altında değerlendirilmiştir. Araştırmada Câhiliye döneminde, bu beytin dışında bariz bir şekilde bu manayı yansıtacak bir şiire rastlanılmamaktadır. Dolayısıyla bütün bunlar, bu konudaki iddianın en azından Câhiliye dönemi şiirleri açısından zayıf olduğu düşünülmektedir. Câhiliye döneminde ise *din* sözcüğü, aşağıda belirtildiği şekilde farklı manalarda kullanılmıştır.

Bir başka görüşe göre *din* kelimesinin yansıttığı asıl mana, *itaat ve teslim olmaktır*. Şeriat için *din* kelimesinin kullanılması da bundan kaynaklanır.¹² Kûfe dil mektebi dilbilimcilerinden Ebû Amr İshâk b. Mirâr eş-Şeybâni (ö. 213/828), *Kitâbu'l-Cîm* adlı sözlüğünde *dîn* kelimesi için yalnızca *itaat* manasını yüklemesi,¹³ hemen hemen bütün klasik sözlüklerde de bu anlama yer verilmiş olması¹⁴ ve ileriki sayfalarda belirtildiği gibi *din* kelimesinin çoğu anlamlarla birlikte dolaylı olarak *itaat* anlamını da ifade etmiş olması, bu iddiayı kuvvetlendirmektedir.

1. Câhiliye şiirinde Din Kelimesinin Anlamsal Boyutu

Genel anlamda birçok mana ifade eden din kavramı, Câhiliye şiirinde elimize ulaşan kaynaklarda görüldüğü kadarıyla şu anlamlarda kullanıldığı değerlendirilmiştir:

1.1. İnanç ve İttibâ

Câhiliye döneminde İslamiyet'in zuhurundan önce Araplarda *Putperestlik* inancı yaygındı.¹⁵ Arapların bu inanca olan aidiyetleri, o dönemin meşhur bazı şairlerin şiirinde *din* kavramı adı altında yansıdığı görülmektedir. Dönemin öne çıkan şairlerinden Evs b. Hacer'in (ö. 620) şu beytinde bunu en bariz şekliyle görmek mümkündür:

⁹ Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, 35/53.

¹⁰ Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, 35/53.

¹¹ Cevherî, *es-Şihâh Tâcü'l-luğa ve şihâhu'l-'Arabîyye*, 5/2118; Dağkîkî, *İttifâku'l-mebânî ve iftirâku'l-me'ânî*, 193; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, 35/53.

¹² Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, 35/54.

¹³ Ebû Amr İshâk b. Mirâr eş-Şeybâni, *Kitâbu'l-Cîm*, thk. İbrahim el-Ebyârî, (Kahire: el-Matabi'ul-Emîriyye, 1974), 1/267.

¹⁴ Halîl b. Aḥmed, *Kitâbu'l-'Ayn*, 4/361; Şeybâni, *Kitâbu'l-Cîm*, 1/267; Ezherî, *Tehzîbul-luğa*, 14/184; İbn Fâris, *Mücmeli'l-luğa*, 2/342; Cevherî, *es-Şihâh Tâcü'l-luğa ve şihâhu'l-'Arabîyye*, 5/2118; Dağkîkî, *İttifâku'l-mebânî ve iftirâku'l-me'ânî*, 192; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 3/ 468; Fîrûzâbâdî, *Mu'cemu'l-kâmus'il-muḥîṭ* 462; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, 35/54.

¹⁵ Ebu'l-Munzir Hişâm b. Muḥammed b. Sâib el-Kelbî, *el-Aşnâm*, thk. Aḥmed Zeki Paşa, (Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, 1995), 97-98; Semîh Değim, *Edyân ve mu'tekadâtu'l-'Arab kable'l-İslâm*, 86; Mehmet Bölükbaşı, "Cahiliye Devri Araplarında Din Anlayışı", *Nüsha Dergisi* 19/49 (Aralık 2019), 103.

وَبِاللَّاتِ وَالْعُزَّىٰ وَمَنْ دَانَ دِينَهَا
وَبِاللَّهِ إِنَّ اللَّهَ مِنْهُمْ أَكْبَرُ

*Lât ve 'Uzzâ Putlarına ve onların dinlerine inanıp tabi olanlara kasem ederim. Allah'a da kasem ederim; Kuşkusuz ki Allah, onlardan daha uludur.*¹⁶

Mastar olan *dîn* kelimesi,¹⁷ kendisinden türeyen fiille birlikte kullanıldığında genelde bu fiil, tabi olma, izinden gitme ve itaat etme manasını ifade ederken, mastar kısmı da *inanç* manasını yansıtır.¹⁸ Buna göre verilen bu beyitte yer alan ve mastar olan *دين* kelimesi *inanç* ve ibadet, bundan türeyen *دَانَ* fiili ise bu inanca tabi olma manasında kullanılmıştır.¹⁹ Beyitte Allah (c.c.) lafzı ile Allah'a ortak koşulan putların birlikte zikredilmesi *din* sözcüğünün bu manada ifade edildiğine başlı başına delil teşkil etmektedir.

Câhiliye döneminde *Putperestlik* ve diğer batıl dinlerin yanı sıra ilahi vahye dayanan *Hanîfîlik*, *Hristiyanlık* ve *Yahûdîliğe* tabi olanlar da yok değildi.²⁰ Mesela o dönemin şairlerinden Ebû Kays Şayfî b. Âmir el-Eslet'in (ö. 1/623) şu beytinde geçen *din* sözcüğü *Hanîf inancı* anlamında kullanılmıştır:

لَنَا غَايَةٌ قَدْ يَهْتَدَى بِالدَّوَابِّ
أَقِيمُوا لَنَا دِينًا حَنِيفًا فَآتِنَّمْ

*Ey Abdulmuttalib oğulları, bize Hanîf (batıl inançlardan arınmış sade tevhit ve dosdoğru) inancı gösterin. Nitekim bizim gayemiz sizsiniz ve ancak (sizin gibi) yüce şahsiyetlerle doğru yola varılabilir.*²¹

Şayfî b. el-Eslet'in, Hz. Muhammed'in (s a v) dedesi Abdulmuttalib oğullarını ve onların faziletlerinin anlatıldığı bu beytinde zikredilen *din* sözcüğü, şüphesiz ki *Hanîf dini* anlamında ifade edilmiştir.²² Bu beyitte *din* kelimesinin hemen ardından *Hanîf* kelimesinin kullanılması, bir başka ifadeyle *din* sözcüğünün Hanîflikle nitelendirilmesi, bu kelimenin başka manada kullanılmasına ihtimal bırakmamıştır.

Câhiliye döneminde yaşayan muallaka şairi Nâbiğa ez-Zübeynî'nin (ö. 604) şu beytindeki *din* kavramı da ilahi vahye dayanan *din* manasında kullanılmıştır:

¹⁶ Evs b. Hacer, *Dîvânu Evs b. Hacer*, thk. Ömer Fârûk et-Tabbâ', (Beyrut: Dâru'l-Erkam İbnu'l-Erkam, ts.), 36

¹⁷ Halîl b. Aḥmed el-Ferâhîdî, *Kitâbu'l- 'Ayn*, 61.

¹⁸ İbn Manzûr, *Lisânu'l- 'Arab*, 468.

¹⁹ Ebû Bekir Muhammed Zekerîyyâ, *eş-Şirk fi'l-kadîm ve'l-hadîs*, (Riyad: Mektebetu'r-Ruşd, 2000), 1/516.

²⁰ Geniş bilgi için bk. Semîh Değîm, *Edyân ve mu' tekadâtu'l- 'Arab kable'l-İslâm*, 48-78; Mehmet Bölükbaşı, "Cahiliye Devri Araçlarında Din Anlayışı", *Nüşa Dergisi* 19/49 (Aralık 2019), 104.

²¹ Ebû Kays Şayfî b. Âmir el-Eslet, *Dîvânu Ebî Kays Şayfî b. el-Eslet*, thk. Hasan Muhammed Bâcûde, (Kahire: Dâru't-Turâs ts.), 68; Ebû'l-Kâsım Ali b. el-Hasen İbn 'Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, thk. Ömer b. Ğarâme el-'Amrûrî, (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1995), 24/250.

²² Ebû'l-'Abbâs Abdullah b. Abbâs, *Ġarîbu'l-Kur'ân fi şî 'ri'l- 'Arab*, thk. Muhammed Abdurrahîm ve Aḥmed Nasrullah, (Beyrut: Muessesetu'l-Kutubi's-Seḫâfiyye, ts.), 141.

مَحَلَّتْهُمْ ذَاتُ الْإِلَهِ وَدِينُهُمْ قَوْمٍ فَمَا يَرْجُونَ غَيْرَ الْعَوَاقِبِ

Onların meskeni Beytullahtır; inançları da dosdoğrudur. Onlar, dünyada karşılaşılabilecekleri felaketlerin dışında hiçbir şeyden endişe duymazlar.²³

Şair, bu beyitte İlah ve mabetten söz etmiştir. Binaenaleyh aynı beyitte kullanılan *din* kelimesi, bu kavramlarla ilişkilendirildiğinde Allah'ın koyduğu kanun ve yasalar ve dolayısıyla *inanç* anlamında söylendiği ortaya koymaktadır.

Bazı kaynaklarda beyitte geçen مَحَلَّتْهُمْ yerine “مَجَلَّتْهُمْ Kitapları” şeklinde rivayet edilmiştir. Buna göre mana şöyledir: *Onların kitabı, Allah'ın Kitabı'dır.*²⁴ Bu anlama göre de bu ifadenin hemen ardından gelen *din* kelimesinin *inanç* ve *ittiba* anlamında kullanılması tabiidir.

Câhiliye döneminde yaşayan ve son peygamber Hz. Muhammed'in (s a v) annesi Âmine Bint Vehb (ö. 577) oğlu için söylediği müjde ve övgü dolu şu dizelerinde yer alan *din* kelimesi de *Tevhit* ve *İslam inancı* anlamında kullanılmıştır:

تُبَعْتُ بِالتَّوْحِيدِ وَالْإِسْلَامِ دِينَ أَبِيكَ الْبَرِّ إِبْرَاهِيمَ

*Rabbine itaatkâr olan atan İbrahim'in getirdiği Tevhit ve İslam inancı ile peygamber olarak gönderileceksin.*²⁵

Hz. Muhammed'in (s.a.v.) annesi Âmine'nin vefat etmeden kısa süre önce gördüğü bir rüya üzerine Hz. Peygamber (s a v) için dillendirmiş olduğu şu dizelerle oğlunun peygamber olacağına haber ve müjdesini vermiştir.²⁶ Dolayısıyla beytin metninin siyakından burada kullanılan *din* kelimesinin de *İslam* anlamında ifade edildiği söylenebilir.

²³ Ebû Umâme Ziyâd b. Muâviye Nâbiğa ez-Zubyânî, *Dîvânu'n-Nâbiğa ez-Zubyânî*, thk. Muhammed Ebu'l-Faḍl İbrâhîm, (Kahire: Daru'l-Me'ârif, ts.), 47; Ebû Muhammed Abdullah b. Muslim İbn Kuteybe, *el-Me'âni'l-kebîr fi ebyâti'l-me'âni*, thk. Salim Karankâvî ve Abdurrahmân b. Yahyâ el-Yemânî, (Beirut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1984), 1/549; Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, 28/323; Muhammed İbrahim el-Feyûmî, *Târîhu'l-fikri'd-dîni'l-Câhili*, (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1994), 238.

²⁴ Neşvân b. Sa'îd el-Ḥimyerî, *Şemsu'l-'ulûm ve devâu kelâmi'l-'Arab mine'l-kulûm*, thk. Huseyn b. 'Abdillâh el-'Umerî vd. (Beirut: Dâru'l-Fikri'l-Mu'âsir, 1999), 2/937.

²⁵ Abdurrahmân b. Ebî Bekr Celâluddîn es-Suyûtî, *el-Ḥaşâişu'l-Kubrâ*, (Beirut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.), 1/35; Zeyneb Fevzâz, *ed-Durru'l-mensûr fi tabakâti rabbâti'l-ḥudûr*, (Mısır: el-Mabaatu'l-Kubrâ'l-Emîriyye, 1894), 17; Beşîr Yemût, *Şâ'irâtu'l-'Arab fi'l-Câhiliyye ve'l-İslâm*, (Beirut: el-Mektebetu'l-Ehliyye, 1934), 122.

²⁶ Suyûtî, *el-Ḥaşâişu'l-Kubrâ*, 1/35.

Günümüze ulaşan Câhiliye şiirinde, yukarıda verilen beyitlerin dışında takriben on iki yerde *din* kavramının bu manada zikredildiği mülâhaza edilmektedir. Bunların çoğu ilahi vahye dayanan *din* anlamındadır.²⁷

1.2. İtaat ve Teslim Olmak

Câhiliye dönemine ait bazı şiirlerde *din* kavramı *itaat ve teslim olmak* manasında kullanıldığı görülmektedir. Dönemin meşhur şairlerinden Evs b. Hacer'in şu beyti buna örnek teşkil eder:

أَمْ مَنْ لِقَوْمٍ أَضَاعُوا بَعْضَ أَمْرِهِمْ بَيْنَ الْقُسُوطِ وَبَيْنَ الدِّينِ دَلْدَالٌ

Bazı hususlarda kendilerini kaybedip mukavemet ile teslim olmak arasında tereddüt halinde olan bir topluluk için kimler çare olabilir?²⁸

Bu beyitte geçen *دين* kelimesini hem dilbilimciler hem de şarihler, *itaat* manasında yorumlamışlardır.²⁹ İki husus arasında tereddüdün bulunması ikisinin birbirine tezat olduğunu gösterir. Burada haksızlık, itaatsizlik, mukavemet ve isyan manalarına gelen *القُسُوطِ* sözcüğü³⁰ *دين* kelimesinin karşıt anlamlısıdır. Binaenaleyh, beyitte geçen *din* kavramının itaat manasında kullanıldığını söylemek mümkündür. Ayrıca bu beyitte geçen *din* sözcüğü her ne kadar en başta verilen beyittekiyle yakın anlamlı görülse de aslında ikisi mana bakımından birbirinden bağımsız olduğu söylenebilir. Nitekim birincisinde *ittiba* ve *itaat*, inanç bağlamında değerlendirilirken, ikincisinde genel anlamdaki *itaat* kastedilir ki beytin siyak-sibakından da anlaşılan budur. Netice itibarıyla master olan *din* kavramı, fiiliyle kullanıldığında inanç ve inanca tabi olma manasına gelirken, başka yerlerde genel anlamdaki itaati ifade edebilmektedir. Evs b. Hacer'in şiirinde *din* kavramının özellikle *inanç*, *ibadet*, *itaat ve ahlak* anlamlarında kullanılması ayrıca dikkat çekmektedir.

²⁷ Bk. Ebû Seffâne Hâtîm b. Abdillâh et-Ṭâî, *Dîvânü Hâtîmi't- Ṭâî*, thk. Abdurrahmân el-Mustâvî, (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2008), 22; Amr b. Kulşûm et-Teğlibî, *Dîvanu Amr b. Kulşûm et-Teğlibî*, thk. İmîl Bedî' Ya'kûb, (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabi, 2006), 40; 'Urve İbnu'l-Verd, *Dîvânü 'Urve İbni'l-Verd*, thk. Esmâ' Ebû Bekir Muḥammed, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1998.), 80; 'Udey b. Zeyd el-'İbâd, *Dîvanu 'Udey b. Zeyd el-'İbâd*, thk. Muḥammed Cebbâr el-Mu'aybid, (Bağdat: Şirkatu Dâru'l-Cumhûriyye, 1965), 52; Hürşân b. Hârişe Zu'l-İşba' el-'Advânî, *Dîvanu Zî'l-İşba' el-'Advânî*, thk. Abdulvahâb Muḥammed Ali el-'Advânî- Muḥammed Nâif ed-Duleymî, nşr. Vizâretü'l-E'lâm, (Musul: Matbaatu'l-Cumhûr, 1973), 89; Eslet, *Dîvanu Ebî Kays Şayfi bin el-Eslet*, 68, 86, 87; Ebû Ubeydillâh Muḥammed b. İmrân el-Merzubânî, *Mu'cemu's-su'arâ'*, thk. Fritz Krenkow, nşr. Mektebetü'l-Kudsî (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1982), 387; Muḥammed Abdullah el-Eṭram, *Şerhu Dîvânî'z-Zefeyân*, (Mekke: Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, Yazma Eserler Bölümü, Yüksek Lisans Tezi, 1974), 50.

²⁸ Evs b. Hacer, *Dîvânü Evs b. Hacer*, 83.

²⁹ Evs b. Hacer, *Dîvânü Evs b. Hacer*, 83; İbn Kuteybe, *el-Me'âni'l-kebîr fi ebyâti'l-me'âni*, 2/144; Aḥmed b. Fâris, *Mücmeli'l-luğa*, 2/342; Hîmyerî, *Şemsu'l-'ulûm ve devâu kelâmi'l-'Arab mine'l-kulûm*, 4/2000.

³⁰ İbn Kuteybe, *el-Me'âni'l-kebîr fi ebyâti'l-me'âni*, 2/144.

'Ubeyd İbnu'l-Ebras'ın (ö. 600) şu beytinde zikredilen *din* kelimesi de *itaat* anlamdadır:

أَبُوا دِينَ الْمُلُوكِ فَهُمْ لِقَاحٌ
إِذَا نَدَبُوا إِلَى حَرْبٍ أَجَابُوا

Onlar, liderlerine itaat etmekten imtina ettiler. Çünkü onlara savaş aşkı aşılammıştır; cenge davet edildiklerinde icabet ederler.³¹

Câhiliye şiirinde *din* sözcüğünün, inanç/itikad manasından sonra en çok *itaat* ve teslim olmak manasında kullanıldığı görülmektedir.³²

1.3. İbadet

Klasik sözlüklerde *din* kelimesine günümüzde bilinen dini vecibe anlamındaki *ibadet* değil, genel manada *kulluk*, *kölelik* gibi anlamların atfedildiği görülmektedir.³³ Sonraki dönemlere ait bazı kaynaklarda ise doğrudan *ibadet/Allah'a ibadet* şeklinde anlam yüklenmiştir. Ancak *din* kavramına doğrudan *ibadet* anlamının verildiği bu kaynaklarda da buna ilişkin ne şiir ne de diğer klasik Arapça metinlerle istiḥâd edilmemiştir.³⁴ Oysaki bu anlam için en azından Câhiliye devrine ait örnek verilebilecek şiirin bulunduğu mülâhaza edilmektedir. Bu dönemde inanç ve inancın gerektirdiği amel ve ibadetlerinin genelini ifade eden *din* kelimesi, bunun yanı sıra dini şiarlarının bir kısmını özel anlamda da ifade ettiği görülmektedir. Mesela Nâbiğa ez-Zubyânî'nin şu beytinde *din* sözcüğü, dinin şiarlarından *hac ibadeti* manasında ifade edildiği düşünülmektedir:

حَيَّاكَ رَبِّي فَإِنَّا لَا يَحِلُّ لَنَا
لَهُو النَّسَاءِ وَإِنَّ الدِّينَ قَدْ عَزَمَا

Rabbimin selamı senin üzerine olsun. Hac ibadetine niyetliyen kadınlarla eğlenmek bize haramdır.³⁵

³¹ Ebû Ziyâd 'Ubeyd İbnu'l-Ebras, *Dîvânu 'Ubeyd İbnu'l-Ebras*, thk. Eşref Ahmed 'Adere, (Beirut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1994), 26.

³² Bk. Ebû Leylâ Muhelhil b. Rabî'a, *Dîvânu Muhelhil b. Rebîa*, thk. Talâl Harb, (Kahire: Dâru'l-Âlemiyye, ts.), 56; Amr b. Kulşûm et-Teğlibî, *Dîvânu Amr b. Kulşûm et-Teğlibî*, 40; 'Udey b. Zeyd el-'İbâd, *Dîvânu 'Udey b. Zeyd el-'İbâd*, 182; A'lem eş-Şementri, *Şi'ru Zuheyr b. Ebi Sulmâ*, thk. Faḥruddîn Kâbâve, (Beirut: Dâru'l-İfâk el-Cedide, 1980), 89, 277; Ummu 'Amr Tumâdir bint 'Amr b. el-Hâris el-Ḥansâ', *Dîvânu'l-Ḥansâ*, thk. Heysem Cuma Hilâl (Beirut: Dâru Mektebeti'l-Me'ârif Nâşirûn, 2016), 66; Âdil Câsim el-Beyâtî, *eş-Şi'r fi Harbi Dâhis ve'l-Ğabrâ* nşr. Bağdat Üniversitesi, (Bağdat: Matbaatu'l-Edeb, ts.), 55.

³³ Ezherî, *Tehzîbul-luğa*, 14/186; Cevherî, *es-Şihâh Tâcu'l-luğa ve şihâhu'l-'Arabîyye*, 5/2118; Daḳîkî, *İttifâku'l-mebânî ve iftirâku'l-me'ânî*, 193; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 3/ 467.

³⁴ Fîrûzâbâdî, *Mu'cemu'l-kâmus'il-muḥîṭ*, 461; Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, 35/53; İbrâhîm Muştafâ vd. *el-Mu'cemu'l-vasîṭ*, (İstanbul: el-Mektebetu'l-İslâmiyye, ts.), 307.

³⁵ Nâbiğa ez-Zubyânî, *Dîvânu'n-Nâbiğa ez-Zubyânî*, 62.

Birçok edebî kaynakta ise beyitte geçen دین kelimesi ibadet şeklinde yorumlamıştır.³⁶ Şair, bu beyitte *Suat* ismindeki sevgilisine hitaben hac ibadetine niyet ettiği ve dolayısıyla onunla bir arada olamayacağını bildirmektedir. Binaenaleyh burada zikredilen *din* kelimesinin hac ibadeti anlamında kullanıldığını söylemek mümkündür. O dönemde yapılan hac ibadeti, İslam döneminde yerine getirilen hac ibadeti gibi olmasa da belirli inanç ve esaslar dâhilinde ifa edilmekteydi. Câhiliye döneminde yaşayan inançlı insanlar, hac ibadetlerini *Ukaz Panayırı* denen mekânda bulunan ve Allah'a yakınlaştıracığına inanılan birtakım dikili putların etrafında tavaf edip onlar için kurban takdim ederek yerine getirirlerdi.³⁷ Bu beytin yer aldığı şiirin, ödüllü şiir yarışmalarının da tertip edildiği *Ukaz Panayırında* söylenmesi,³⁸ beyitte geçen *din* kelimesinin bu anlamda ifade edilme ihtimalini güçlendirmektedir.

1.4. Düzen

Câhiliye dönemine ait şiirlerde geçen *din* kavramının ifade ettiği anlamlardan biri de *düzen* ve *intizam* manasıdır. Muallaka şairlerinden Zuheyr b. Ebi Sulmâ'nın (ö. 609) aşağıda verilen beytinde zikredilen *din* kelimesi bu manayı yansıtmaktadır:

مَرْجَ الدِّينِ فَأَعَدَّتْ لَهُ مُشْرِفَ الْحَارِكِ مَحْبُوكَ التَّيْجِ

*Toplumsal düzen sarsılıp bozuldu. Bunun islahı için devenin sırtına binen otorite sahibi birini buldum.*³⁹

Toplumun gidişatı ve durumunu konu edinen bu beyitte geçen *din* kelimesi, *toplumsal düzen* manasında söylenmiştir. Gerek beyti şerh eden ve gerekse lügat kitaplarında bu beyitle istişhâd eden bazı dilbilimciler, beyitte zikredilen *din* kelimesini bu manaya tevîl etmişlerdir.⁴⁰ Nitekim beytin siyak ve sibakı, anlam bakımından incelendiğinde, buradaki *din* kelimesinin bu anlamda kullanıldığı net bir şekilde görülecektir. Burada *düzen* ya da *kanun*

³⁶ Nâbiğa ez-Zubyânî, *Divânu'n-Nâbiğa ez-Zubyânî*, 62; Cevvâd Ali, *el-Mufaşşal fî Târîhi'l-'Arab Kable'l-İslâm*, (Beyrut: Dâru's-Sâkî, 2001), 11/294; Şevkî Dayf, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî*, (Mısır, Dâru'l-Ma'ârif, 1995), 1/278; Ebû 'Abdirrahmân İbrâhîm b. Sa'd, *Mu 'cemu't-tevhîd*, (Riyad: Dâru'l-Kabes, 2014), 2/588.

³⁷ Nâsır b. Sa'd er-Reşîd, *Sûku 'Ukâz fî'l-câhiliyye ve'l-İslâm târihuhu ve neşâtuhu ve mevki'uhu*, (Kahire: Dâru'l-Enşâr, 1977), 87-88.

³⁸ Nâbiğa ez-Zubyânî, *Divânu'n-Nâbiğa ez-Zubyânî*, 62; Süleyman Tülüçü, "Muallakât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/308-309.

³⁹ Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk İbnu's-Sikkî, *el-Elfâz*, thk. Fahrüddîn Kâbâve, (Beyrut: Mektebetu Lübnan, Nâşirûn, 1998), 402.

⁴⁰ İbnu's-Sikkî, *el-Elfâz*, 402; Kurâ'un-neml, *el-Munecced fi'l-luğa*, 330; Cevherî, *es-Sihâh Tâcu'l-luğa ve şihâhu'l-'Arabîyye*, 1/341; Hîmyerî, *el-Hûru'l-'în*, thk. Kemâl Muştâfâ, (Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 1984), 85; A'lem eş-Şementri, *Şi'ru Zuheyr b. Ebi Sulmâ*, 1980), 216.

anlamında ifade edilen *din* kavramı inanç ve inancın gerektirdiği kural ve nizam manasında düşünülmemelidir. Nitekim şiirin konusuna bütüncül bakıldığında bu anlamda olmadığı anlaşılacaktır. Sonuçta beytin kendisinde öncesinde ya da sonrasında *din* sözcüğünün inanç anlamında *düzen* ve *kanun* anlamını ifade ettiğine dair itikadı ya da ibadeti çağrıştıracak bir sözcük veya ifadeye rastlanılmamaktadır.⁴¹

1.5. Zillet ve Zorbalık

Câhiliye dönemi şiirlerinde *din* kavramının kullanıldığı anlamlardan biri de *zillettir*. Bu dönemin meşhur şairlerinden Amr b. Külşûm'un (ö. 584) şu beyti buna örnektir:

وَرْتًا مَجْدَ عَلْقَمَةَ بْنِ سَيْفٍ أَبَاحَ لَنَا حُصُونَ الْمَجْدِ دِينًا

*Seyf Oğlu Alkame'nin şeref ve haysiyetini ondan tevarüs ettik. O, onurunun kalelerini zillet içerisinde boyun eğerek bize teslim etti.*⁴²

Lügat kitaplarında *din* kavramı açıklanırken bu beyitle istişhâd edilmediği görülür. Bu beytin şârihleri ise beyitte geçen *din* kelimesini, *zillet içerisinde boyun eğmek* şeklinde tevîl edilmişlerdir.⁴³ Sözün akışına da bakıldığında bu anlam çıkmaktadır. Nitekim şair bu beyitte, Talipoğullarından *Alkame* isimli adamı hor ve hakir görerek ondaki şerefi dahi aldığını ve bununla kalmayarak, hitap ettiği kişinin kendi şeref ve gururunu zelil ve aşağılanmış vaziyette teslim ettiğini dile getirmiştir.⁴⁴ Diğer yandan bu beytin siyakından hareketle *din* sözcüğü için *itaat* manası verilse de bir önceki beyitlerde atfedilen *itaat* anlamından farklıdır. Çünkü buradaki itaat, aşağılanarak ve zillet içerisinde cebren olduğu, diğerinde ise böyle bir manayı çağrıştırmadığı görülmektedir. Binaenaleyh burada itaatin yanı sıra azar iletme söz konusudur.

Yine Câhiliye şairlerinden Hâris b. Şarîm el-Vâdi'nin (ö.?) şu beytinde zikredilen *din* kavramı, *kerhen itaat etme* anlamındadır:

نَجُودُ بِهَا فِي كُلِّ يَوْمٍ كَرِيهَةً لِأَعْدَائِنَا حَتَّى يَدِينُوا لَنَا قَسْرًا

⁴¹ Bk. el-A'lem eş-Şementri, *Şi'ru Zuheyr b. Ebi Sulmâ*, 216.

⁴² Amr b. Külşûm et-Teğlibî, *Divanu Amr b. Külşûm et-Teğlibî*, 80.

⁴³ Amr b. Külşûm et-Teğlibî, *Divanu Amr b. Külşûm et-Teğlibî*, 80; Ebu Bekr Muhammed b. el-Kâsım el-Enbârî, *Şerhü'l-Kaşâidi's-seb'i't-tivâl*, thk. Abdusselâm b. Hârûn (Dımaşk: Dâru'l-Me'ârif, ts.), 405.

⁴⁴ Amr b. Külşûm et-Teğlibî, *Divanu Amr b. Külşûm et-Teğlibî*, 80; Muhammed 'Ali Tâha ed-Durre, *Fethu'l-Kebîri'l-Mute'âl İ'râbu Şerhi'l-Mu'allaqât* (Cidde: Mektebetu's-Sevâdî, 1989), 1/399; 'Ûde Halîl Ebû 'Ûde, *et-Ta'avuru'd-Delâli Beyne Luğati's-Şi'ri'l-Câhilî ve Luğati'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 115.

Dara düştüğümüz her gün, düşmanlarımızın bize boyun eğmesi için hemen savaşa koşarız.⁴⁵

Bu beyitte düşmanın, savaş mağlup olmaları neticesinde boyun eğip itaat etmelerinden söz edilmesi, itaatin güç ve zorbalıkla edildiğini gösterir. Dolayısıyla beyitteki *din* sözcüğü de bu manada kullanıldığı aşikârdır.

1.6. Edep ve Ahlak

Câhiliye şiirinde *din* kelimesinin, bazen *vera*, *takva*, *günah işlemekten veya günaha sebebiyet veren eylemlerden sakınmak* kısaca *terbiye* ve *ahlak* manasında kullanıldığı görülmektedir. Bunun en bariz örneğini Câhiliye şairi Esved b. Ya'fer'in (ö. 600) şu beytinde görmek mümkündür:

وَأَلَّتْ إِلَىٰ أَكْرُومَةٍ وَتَدَيُّنٍ أَلَمْ يَأْتِهَا أَنْ قَدْ صَحَّوْتُ عَنِ الصَّبَا

Gaflet sarhoşluğumdan ayıldığımdan ve bu gafletin, şeref, edep ve ahlaka dönüştüğünden onun haberi yok mu?⁴⁶

Araştırıldığı kadarıyla sözlüklerde *din* kelimesinin bu anlamda kullanıldığına dair örnek mahiyetinde bu beyte yer verilmediği görülmektedir. Fakat beytin muhtevası, siyak-sibakı ve şerhine bakıldığında içinde zikredilen *din* kavramının bu anlamda kullanıldığı bariz bir şekilde görülecektir. Çağdaş âlimlerden Mustafa Abdullatif Ciyâvûk, bu beyti, "Câhiliye devrinde, dinde müstehcenlik ve edebe aykırı davranışlara yer verilmediğinin kanıtıdır." şeklinde yorumlamıştır.⁴⁷ Bu görüşe göre bu beytin ikinci mısrasında geçen *din* kavramının *ahlak* ve *terbiye* anlamında kullanıldığı ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Bu beyti takip eden diğer beyitle anlam ilişkisi kurulduğunda da *din* kelimesinin bu manada olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu beyit şöyledir:

كَفْرَقَةَ عَادٍ مُّشِيمٍ لِّمَيْمِنٍ وَفَارَقْتُ لَدَاتِ الشَّبَابِ وَأَهْلَهُ

Gençliğin verdiği heves ve zevklerinden kaynaklanan kötü alışkanlıklardan ve bunlara bağlı olan insanlardan ilişkimi kesip onlara veda eyledim.

Kötümser birinin bu huyundan vazgeçip, iyimserlik, bereket ve mutluluğa koştuğu gibi.⁴⁸

⁴⁵ Ebû Muhammed el-Hasen b. Aḥmed el-Hemedânî, *el-İklîl min aḥbâri'l-Yemen ve Ensâbi Himyer*, thk. Muḥibbuddîn el-Ḥaṭîb, (Kahire: el-Matbaa's-Selefiyyetu ve Mektebetuhâ, 1948), 10/85.

⁴⁶ Esved b. Ya'fer, *Dîvânu Esved b. Ya'fer*, thk. Nûrî Ḥammûdî el-Ḳaysî, (Bağdat: Vizâretu's-Sekâfeti ve'l-İ'lâm, 1970), 64; Muḥammed b. el-Mubârek İbn Meymûn, *Muntehâ't-talab min eş'âri'l-'Arab*, thk. Muḥammed Nebîl Tarîfî, (Beyrut: Dâru Sâdır, 1999), 1/432.

⁴⁷ Mustafa Abdullatif Ciyâvûk, *el-Ḥayâtu ve'l-mevtu fi's-Şi'ri'l-câhilî*, (Bağdat: Vizâretu'l-E'lâm, ts.), 230.

⁴⁸ Esved b. Ya'fer, *Dîvânu Esved b. Ya'fer*, 64; Muḥammed b. el-Mubârek İbn Meymûn, *Muntehâ't-talab min eş'âri'l-'Arab*, 1/432.

1.7. Hal/Durum

Din sözcüğü, Câhiliye Arap şiirinde kimi zaman *hal*, *vaziyet* anlamında söylendiği görülmektedir. Câhiliye dönemi şairi Mütenahhil b. Uveymir el-Huzelî'nin (ö.?) şu beyti buna örnektir:

أَحْمَالَهَا كَالْبُكَرِ الْمَيْتِلِ ذَلِكْ مَا دِينُكَ إِذْ جُبَيْتْ

*O kadın, erken meyve veren ve dalı kopan hurma ağacı misali senden ayrıldığında, senin halin böyle olur işte (oturup gözyaşı dökersin).*⁴⁹

Arap dili âlim ve ediplerinden İbn Dureyd (ö. 321/933), bu beyitte geçen din sözcüğünü, *hal*, *durum* anlamına hamletmiştir.⁵⁰ Beytin siyak-sibakı da göz önünde bulundurulduğunda bu kelimenin beyitte uygun olarak bu anlama geldiği söylenebilir. Nitekim diğer anlamlardan birinin verilmesi halinde beytin anlam bütünlüğüne ters düşmektedir. Mesela burada *din* kelimesinin *inanç*, *itaat*, *ibadet vb.* anlamlara hamledilmesi halinde sözün anlatım bozukluğuna sebep olur.

1.8. Huy ve Âdet

Câhiliye döneminde nazmedilen şiirlerde yer alan *din* kavramının ifade ettiği manalardan biri de *huy* ve *âdet*tir. Bu dönemin şairlerinden Muşakkib el-'Abdî'nin (ö.588) şu beytinde *din* sözcüğü bu manada kullanılmıştır:

أَهَذَا دِينُهُ أَبَدًا وَدِينِي تَقُولُ إِذَا دَرَأْتُ لَهَا وَصِيئِي

*Onun üzerine ağır yük yüklediğimde sanki bana, "ikimizin bu huy ve adeti, hep böyle mi devam edecek?" der gibiydi.*⁵¹

Lügat kaynaklarının çoğunda *âdet* anlamında kullanılan *din* kavramı için bu beyitle istişhâd edildiği ve bu konuda herhangi bir eleştiri ya da farklı görüşün olmadığı

⁴⁹ İbnu's-Sikkît, *el-Elfâz*, 371; Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen İbn Dureyd, *Cemheretu'l-luğa*, thk. Remzî Munîr Be'lebekkî, (Beyrut: Dârû'l-İlm li'l-Melâyîn, 1987), 1/256; Hımyerî, *Şemsu'l-'ulûm ve devâ'u kelâmi'l-'Arab mine'l-kulûm*, 1/502.

⁵⁰ İbn Dureyd, *Cemheretu'l-luğa*, 1/256.

⁵¹ 'Âiz b. Muşan el-Muşakkib el-'Abdî, *Dîvânü şî'ri'l- Muşakkib el-'Abdî*, thk. Hasan Kamil es-Şayrafî, (Gîze: Ma'hedu'l-Mahtûtâtî'l-'Arabiyye, 1971), 95; Muhammed b. Sellâm el-Cumahî, *Tabakâtu fuḥûli's-şu'arâ*, thk. Maḥmûd Muhammed Şâkir, (Cidde: Dârû'l-Medenî, ts.), 1/273.

görülmektedir.⁵² Lügat kitapları dışında bazı klasik ve modern çalışmalarda da beyitte zikredilen *din* kelimesinin *huy* ve *âdet* şeklinde şerh edildiği mülâhaza edilir.⁵³

Beyitte şair, devesinin, ona yüklemiş olduğu ağır yükten dolayı yakındığını ve bu durumun deve sahibi için hep yük taşıma işine devam edip bunu âdet haline getireceği, kendisinin de hep bu yükü taşımak zorunda kalıp bunu alışkanlık haline getirme endişesiyle kendisine sitem ettiği hissini uyandırmaktadır.⁵⁴ Bu nedenle burada geçen *din* kavramının da *âdet* manasında kullanıldığı söylenebilir.

1.9. Güç ve Saltanat

Câhiliye dönemine ait bazı şiirlerde *din* kelimesi *güç*, *iktidar*, *saltanat*, *hükümranlık* gibi anlamlara gelmektedir. Dönemin şairlerinden el-Mumezziğ el-‘Abdî’ye (ö.?) ait şu beyitte, *din* kelimesini bu anlamda kullanıldığı görülür:

وَأَنْتَ عَمُودُ الدِّينِ مَهْمَا تَقُلْ يُقَلْ وَمَهْمَا تَضَعُ مِنْ بَاطِلٍ لَا يُلْحَقِ

*Sultanım, güç, kudret ve hükümranlığın kaynağı sensin; sen neyi emredersen emrin mutlaka yerine getirilir; geçersiz kıldığın her hükmün de artık geri dönüşü olmaz.*⁵⁵

Sözlüklerde *din* kelimesinin bahsinin geçtiği yerlerde şahit olarak gösterilmeyen bu beyitte *din* kavramı, *güç* ve *saltanat* olarak şerh edilmiştir.⁵⁶ Beyitte, şair tarafından muhatabı olan padişaha cesaret, kudret ve hâkimiyet vasıflarının atfedilmesi de buradaki *din* kavramının bu mananın dışında kullandığına ihtimal vermemektedir.⁵⁷

1.10. Hesap Sorma ve Cezalandırma

Din kelimesinin ifade ettiği anlamlardan biri de *hesap sormak* ve *cezalandırmaktır*. Câhiliye devrinde de bu manada kullanıldığını görmek mümkündür. Bu dönemde yaşayan ve *Zu'l-isba* lakabıyla şöhret bulan Hürşân İbnu'l-Hâriş el-‘Advânî’ye (ö. 600) ait şu beyitte *din* kelimesini bu anlamda kullanmıştır:

⁵² İbnu’s-Sikkât, *el-Elfâz*, 459; Kurâ’un-neml, *el-Munecced fi’l-luğa*, 202; Dağîkî, *İttifâku’l-mebânî ve iftirâku’l-me’ânî*, 194; İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 3/ 467; Cevherî, *es-Şihâh Tâcu’l-luğa ve şihâhu’l-‘Arabiyye*, 5/2118; Zebîdî, *Tâcu’l-‘arûs min cevâhiri’l-Kâmûs*, 35/53.

⁵³ Ali b. Muhammed ‘Alemu’-d-dîn es-Sehâvî, *Sifri’-s-sa’âde ve sefirü’l-ifâde*, thk. Muhammed ed-Dâlî, (Beyrut: Dâru Sâdir, 1995), 2/106; ‘Ûde Halîl Ebû ‘Ûde, *et-Taṭavvuru’-d-Delâli Beyne Luğati’-ş-Şi’ri’l-Câhilî ve Luğati’l-Kur’ânî’l-Kerîm*, 116.

⁵⁴ Ebû Mansûr Mevhub b. Ahmed İbnu’l-Cevâlîkî, *Şerhu Edebi’l-Kâtib*, thk. Mustafa Şâdık er-Râfî’î, (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘Arabi, ts.), 252-253.

⁵⁵ Ebû Sa’îd Abdilmalik b. Kureyb el-Aşma’î, *el-Aşma’iyyât*, thk. Ömer Fârûk et-Tabbâ’, (Beyrut: Dâru’l-Erkam İbnu’l-Erkam, ts.), 139.

⁵⁶ Sa’dî Danâvî, *Şerhu’l-Aşma’iyyât* (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 2003), 219.

⁵⁷ Afîf Abdurrahmân, *eş-Şi’ru ve Eyyâmu’l-‘Arab fi’l-‘asri’l-‘Arabî*, (Beyrut: Dâru’l-Endelus, 1984), 323.

لَا هِ ابْنُ عَمِّكَ لَا أَفْضَلَكَ فِي حَسَبٍ عَيِّي وَلَا أَنْتَ دَيَّانِي فَتَخْزُونِي

*Aşk olsun sana! Soyca kendime üstün tutmam seni. Kaldı ki sen benim hesap vereceğim kişi değilsin ki beni azarlayabilesin!*⁵⁸

Birçok sözlük ve edebî kaynakta bu şiirle istişhâd edilmiş ve beyitte geçen *din* kavramı *hesap sorma* anlamına hamledilmiş olup bu konuda farklı görüş gözlemlenmemiştir.⁵⁹ Beytin anlatım akışı, anlam bakımından incelendiğinde de içinde yer alan *din* sözcüğünün *hesap sormak* manasında kullanıldığı görülecektir. Ayrıca burada *din* kelimesi mübalağalı ism-i fail sığasıyla gelmesi de bu manayı ifade ettiğini göstermektedir. Nitekim bu sığayla gelen *din* kelimesi, iyiliğin ya da kötülüğün karşılığını vermek, bir başka deyişle ödül veya ceza vermek, hesap sormak gibi manalara gelir.⁶⁰ Şu var ki, beytin sonu, *azarlamak, kahretmek, ezmek* gibi manalara gelen *تَخْزُونِي* ifadesi ile bitmesi, *din* kelimesinin burada iyiliğin karşılığını vermek değil, kötülüğün bedeli olarak hesaba çekmek yahut cezalandırmak manasında kullanıldığı göstermektedir.

Nâbiğa ez-Zubyânî'nin şu dizelerinde zikredilen *din* kelimesi de özellikle *cezalandırma* anlamında ifade edilmiştir:

بِهِنَّ أَدِينُ مَنْ يَبْغِي أَدَاتِي مَدَائِنَةَ الْمُدَايِنِ فَلْيَدْتِي

*Ceza veren birinin cezalandırdığı gibi, nazmettiğim bu kafiyelerle bana zarar vermek isteyen düşmanımı cezalandırırım. O da beni aynı şekilde cezalandırmaya gücü yetiyorsa haydi cezalandırsın!*⁶¹

Nâbiğa ez-Zubyânî'nin genelde düşmanlarına, özelde ise Uyeyne b. Hısn el-Fezârî (ö. 30/650)'ye meydan okuyup tehditler savurduğu bu mısralarda⁶² farklı sığalarla dört kere zikri geçen *din* kavramı, beytin akışından da anlaşıldığı gibi *karşılık verme/cezalandırma*

⁵⁸ İbn Dureyd, *Cemheretu'l-luğa*, 596; Ebu'l-Hasen Ali b. İsmâîl b. Sîde el-Mursî, *el-Muḥkem ve'l-muḥitu'l-a'zam*, thk. Abdulḥamîd Hindâvî, (Beirut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2000), 8/206.

⁵⁹ İbnu's-Sikkî, *İşlâhu'l-manṭıq*, thk. Muhammed Mur'ib, (Beirut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 2002), 263; İbn Kuteybe, *Edebu'l-Kâtib*, thk. Ali Fâ'ûr, (Beirut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2013), 337; Cevâlîkî, *Şerhu Edebi'l-Kâtib*, 265; Ebu's-Sa'âdât Hibetullâh b. 'Ali İbnu's-Şeceri, *el-Emâlî*, thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî, (Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 1991), 2/611; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 3/ 468; Cevherî, *es-Şihâh Tâcu'l-luğa ve şihâhu'l-'Arabîyye*, 5/2119; Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, 35/57.

⁶⁰ İbn Sîde *el-Muḥkem ve'l-muḥitu'l-a'zam*, 8/206; Abdulkâdir b. Ömer el-Bağdâdî, *Şerhu ebyâti Muğni'l-lebîb*, thk. Abdulazîz Rebâh. Aḥmed Yusuf Deḳḳâḳ, (Beirut: Daru'l-Me'mûn li't-Turâs, 1993), 3/289.

⁶¹ Nâbiğa ez-Zubyânî, *Dîvânu'n-Nâbiğa ez-Zubyânî*, 126.

⁶² Abdulfettâh Abdulmuḥsin eş-Şaṭṭî, *Şu 'arâu İmâratu'l-Ḥîre fi'l-'Aşri'l-câhilî*, (Kahire: Dâru Kubâ', 1998), 264.

manasında kullanılmıştır. Bazı lügat ve edebi kaynaklarda da buradaki *din* kavramına bu mana verilmiştir.⁶³

Sonuç

Bu çalışmada, ulaşabildiğimiz Câhiliye şiirlerinde geçen *din* kelimesinin, *inanç, ibadet, itaat, ittiba, zillet ve zorbalık, edep, ahlak, hâl/durum, âdet ve alışkanlık, güç ve iktidar, hesap sormak, cezalandırmak ve düzen* anlamlarında kullanıldığı görülmektedir. Ancak bundan hareketle o dönemde kullanılan tabirinin *din* kavramının bu anlamlarla sınırlı olduğu iddia edilemez. Sonuçta Câhiliye devrine ait metinler bu şiirlerden ibaret olmayıp çoğu şiir ve nesir türünden yazılar günümüze ulaşmamıştır.

Araştırmada, *din* kavramının bir anlamla sınırlı olmadığı; metindeki konumuna göre muhtelif anlamlarda kullanılabildiği anlaşılmıştır. Diğer yandan *din* kavramının *itaat – isyan, izzet- zillet* gibi anlamlar ifade etmesi, karşıt anlamıyla birlikte kullanılan *ezdâd* kelimelerden olduğunu göstermektedir.

Putperestliğin yaygın olduğu Câhiliye Döneminde, şiirlerde *din* kelimesinin *Putperestlik* anlamını ifade etmesinin yanı sıra çoğu yerde ilahî vahye dayanan *inanç ve ibadet* manasında kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu da o dönemde *inanç, ibadet ve ahlak* anlamındaki *din* kavramının özellikle ilahi vahye dayanan semavî dinler için sıklıkla kullanıldığını göstermektedir. Neticede her ne kadar Câhiliye devrinde *Putperestlik* inancı hâkim olduğu görülse de *din* kelimesinin bu inanç anlamında nadir kullanıldığı mülahaza edilmiştir.

Câhiliye şiirinde *din* sözcüğünün kullanıldığı manalarının çoğunda dolaylı olarak *itaat* manasını da yansıttığı görülmektedir. Dolayısıyla *din* kelimesinin kullanıldığı asıl manasının *itaat ve teslim olmak* olduğunu söylemek mümkündür.

Şiirlerde *din* kelimesinin cümledeki siyak ve sibakının durumuna göre farklı manalar ifade etmesi, bir kelimenin yer aldığı cümle içerisinde kullanılmadan bu kavram için peşinen belirli ve sınırlı bir mana yüklemenin doğru olmadığı delildir.

Arapça sözlüklerde *din* kelimesi için yüklenen anlamlardan biri de Allah'ın koyduğu *kanun, yasa ve düzendir*. Yani inanç ve inancın gerektirdiği *amel, itaat ve ibadeti* çağrıştıran *nizam ve kanundur*. İncelemeler neticesinde *din* kavramının ifade ettiği *düzen ve kanun* anlamının, sadece inanç açısından olmayıp toplumsal düzeni için de geçerli olduğu

⁶³ Nâbiğa ez-Zubyânî, *Dîvânu'n-Nâbiğa ez-Zubyânî*, 126; Halîl b. Aḥmed el-Ferâhîdî, *Kitâbu'l-'Ayn*, 61-62; Ḥimyerî, *Şemsu'l-'ulûm ve devâ'u kelâmi'l-'Arab mine'l-kulûm*, 4/214.

saptanmıştır. Öte yandan Araştırmada *din* kelimesinin özel anlamda yağmurun yağması için *devamlılık* ifade ettiğine ilişkin nakledilen görüşlerin tasvip edilmediği kanaatine varılmıştır.

Kaynakça / References

- Abdî, 'Âiz b. Muşşan el-Muşakkib. *Dîvânu şî'ri'l- Musakkib el-'Abdî*. Thk. Hasan Kâmil es-Şayrafî. Gîze: Ma'hedu'l-Mahtûtâtî'l-'Arabîyye, 1971.
- Abdurrahmân, Afif. *eş-Şi'ru ve Eyyâmü'l-'Arab fi'l-'asri'l-'Arabî*. Beyrut: Dâru'l-Endelus, 1984.
- Ali, Cevvâd. *el-Mufaşşal fi Târîhi'l-'Arab Kable'l-İslâm*. 20 Cilt. Beyrut: Dâru's-Sâkî, 2001.
- Aşma'î, Ebû Sa'îd Abdimalik b. Kureyb el-. *el-Aşma'îyyât*. Thk. Ömer Fârûk et-Tabbâ'. Beyrut: Dâru'l-Erkam İbnu'l-Erkam, ts.
- Bağdâdî, Abdulkâdir b. Ömer. *Şerhu ebyâti Muğni'l-lebîb*. Thk. Abdulazîz Rebâh. Ahmed Yusuf Dekkâk. 8 Cilt. Beyrut: Daru'l-Me'mûn li't-Turâs, 1993.
- Beyâtî, 'Âdil Câsim el-. *eş-Şi'r fi Harbi Dâhis ve'l-Ğabrâ'*. Nşr. Bağdat Üniversitesi. Bağdat: Matbaatu'l-Edeb, ts.
- Bölükbaşı, Mehmet. "Câhiliye Devri Araplarında Din Anlayışı", *Nüşa Dergisi* 19/49 (Aralık 2019), 97-120.
- Bulut, Ali. "Câhiliye Şiirinde Bazı Dini Motifler". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18 / 18-19 (Ocak 2005), 213-235.
- Cevâlîkî, Ebû Mansûr Mevhûb b. Ahmed İbnu'l-Cevâlîkî. *Şerhu Edebi'l-Kâtib*. Thk. Mustafa Şâdık er-Râfî'î. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'Arabi, ts.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-. *es-Şihâh Tâcu'l-luğa ve şihâhu'l-'Arabîyye*. Thk. Ahmed Abdulgafûr Attâr. 7 Cilt. Beyrut: Dârû'l-İlm li'l-Melâyîn, 1984.
- Ciyâvûk, Mustafa Abdullatif. *el-Hayâtu ve'l-meovu fi's-Şi'ri'l-câhilî*. Bağdat: Vizâretu'l-E'lâm, ts.
- Cumaî, Muhammed b. Sellâm el-. *Tabakâtu fuhûli's-şu'arâ*. Thk. Mahmûd Muhammed Şâkir. 2 Cilt. Cidde: Dâru'l-Medenî, ts.
- Daîkî, Suleymân b. Benîn ed-. *İttifâku'l-mebânî ve iftirâku'l-me'ânî*. Thk. Yahyâ Abdurraûf Cebir. Amman: Dâru Ammâr, 1985.
- Đanâvî, Sa'dî. *Şerhu'l-Aşma'îyyât*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 2003.
- Đayf, Şevkî. *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî*. 10 Cilt. Kahire, Dâru'l-Ma'ârif, 1995.
- Değîm, Semîh. *Edyân ve mu'tekadâtu'l-'Arab kable'l-İslâm*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995.
- Durre, Muhammed 'Ali Tâha. *Fethu'l-Kebîri'l-Mute'âl İ'râbu Şerhi'l-Mu'allakât*. 2 Cilt. Cidde: Mektebetu's-Sevâdî, 1989.
- Ebû 'Ude, 'Ude Hâlîl. *et-Ta'avvuru'd-Delâli Beyne Luğati's-Şi'ri'l-Câhilî ve Luğati'l-Kur'ânî'l-Kerîm*. Ürdün: Mektebetu'l-Menâr, 1985.
- Enbârî, Ebu Bekr Muhammed b. el-Kâsım. *Şerhü'l-Kaşâidi's-seb'i't-tivâl*. Thk. Abdusselâm b. Hârûn. Dımaşk: Dâru'l-Me'ârif, ts.
- Eslet, Ebû Kays Şayfî b. Âmir el-. *Dîvânu Ebî Kays Şayfî b. el-Eslet*. Thk. Hasan Muhammed Bâcûde. Kahire: Dâru't-Turâs, ts.
- Etram, Muhammed Abdullah el-. *Şerhu Dîvânî'z-Zefeyân*. Mekke: Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, Yazma Eserler Bölümü, Yüksek Lisans Tezi, 1974.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-. *Tehzîbul-luğa*. Thk. Ya'kûb 'Abd en-Nebî. 16 Cilt. Kahire: ed-Dâru'l-Mısıriyye li't-Te'lîf ve't-Terceme, ts.
- Ferâhîdî, Hâlîl b. Ahmed el-. *Kitâbu'l-'Ayn*. Thk. Abdulhamîd Hindâvî. 8 Cilt. Beyrut: Dârû'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 2003.
- Fevvâz, Zeyneb. *ed-Durru'l-mensûr fi tabakâti rabbâti'l-ğudûr*. Mısır: el-Matba'atu'l-Kubrâ'l-Emîriyye, 1894.
- Feyûmî, Muhammed İbrahim el-. *Târîhu'l-fikri'd-dînî'l-Câhilî*. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1994.

- Fîrûzâbâdî, Ya'kûb. *Mu'cemu'l-kâmus'il-muḥîṭ*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2011.
- Göçemen, Yakup. "Hanîf Şair Ümeyye b. Ebî's-Salt'ın Şiirlerinde Başlıca Dinî Anlamlar". *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 8/1 (Ocak 2022), 297-324.
- Ḥansâ', Ummu 'Amr Tumâdır bint 'Amr b. el-Ḥâris el-. *Dîvânu'l-Ḥansâ'*. Thk. Heyssem Cum'a Hilâl. Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Me'ârif Nâşirûn, 2016.
- Hemedânî, Ebû Muhammed el-Ḥasen b. Aḥmed el-. *el-İklîl min aḥbâri'l-Yemen ve Ensâbi Ḥimyer*. Thk. Muḥibbuddîn el-Ḥatîb. Kahire: el-Matbaa's-Selefiyyetu ve Mektebetuhâ, 1948.
- Ḥimyerî, Ebû Saîd Neşvân b. Saîd el-. *el-Ḥûru'l-în*. Thk. Kemâl Muştafâ. Kahire: Mektebetu'l-Ḥâncî, 1984.
- Ḥimyerî, Ebû Saîd Neşvân b. Saîd. *Şemsu'l-'ulûm ve devâ'u kelâmi'l-'Arab mine'l-kulûm*. Thk. Ḥuseyn b. Abdillâh vd. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Mu'âsir, 1999.
- İbâd, 'Udey b. Zeyd el-. *Dîvanu 'Udey b. Zeyd el-İbâd*. Thk. Muḥammed Cebbâr el-Mu'aybid. Bağdat: Şirkatu Dâru'l-Cumhûriyye, 1965.
- İbn 'Asâkir, Ebû'l-Kâsım Ali b. el-Ḥasen. *Târîḫü Dımaşk*. Thk. Ömer b. Ğarâme el-'Amrûrî. 80 Cilt. Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1995.
- İbn Abbâs, Ebû'l-'Abbâs Abdullah. *Ğarîbu'l-Kur'ân fî şî'ri'l-'Arab*. Thk. Muḥammed Abdurrahîm ve Aḥmed Nasrullah. Beyrut: Muessesetu'l-Kutubi's-Seḳâfiyye, ts.
- İbn Dureyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Ḥasen. *Cemheretu'l-luġa*. Thk. Remzî Munîr Be'lebekkî. 3 Cilt. Beyrut: Dârû'l-İlm li'l-Melâyîn, 1987.
- İbn Fâris, Aḥmed. *Mücmeli'l-luġa*. Thk. Zuheyir Abdulmuḥsin Sultân. 3 Cilt. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1986.
- İbn Ḥacer, Evs. *Divânu Evs b. Ḥacer*. Thk. Ömer Fârûḳ et-Tabbâ'. Beyrut: Dâru'l-Erkam İbnu'l-Erkam, ts.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Muslim. *Edebu'l-Kâtib*. Thk. Ali Fâ'ûr. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2013.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Muslim. *el-Me'âni'l-kebîr fî ebyâti'l-me'ânî*. Thk. Salim Karankavi ve Abdurrahmân b. Yahya el-Yemânî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1984.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Faḍl Cemâluddîn Muhammed b. Mukerrem b. Alî. *Lisânu'l-'Arab*. 9 Cilt. Kahire: Dâru'l-Ḥadîs, 2013.
- İbn Meymûn, Muhammed b. el-Mubârek. *Muntehâ't-ṭalab min eṣ'âri'l-'Arab*. Thk. Muhammed Nebîl Ṭarîfî, Beyrut: Dâru Sâdir, 1999.
- İbn Rabî'a, Ebû Leylâ Muhelhil. *Dîvânu Muhelhil b. Rebîa*. Thk. Ṭalâl Ḥarb. Kahire: Dâru'l-'Âlemiyye, ts.
- İbn Sa'd, Ebû 'Abdirrahmân İbrâhîm. *Mu'cemu't-tevḥîd*. 3 Cilt. Riyad: Dâru'l-Ḳabes, 2014.
- İbn Sîde, Ebu'l-Ḥasen Ali b. İsmâîl el-Mursî. *el-Muḥkem ve'l-muḥîtu'l-a'zam*. Thk. Abdulḥamîd Hindâvî. 11 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2000.
- İbn Ya'fer, Esved. *Dîvânu Esved b. Ya'fer*. Thk. Nûrî Ḥammûdî el-Ḳaysî. Bağdat: Vizâretu's-Seḳâfeti ve'l-İ'lâm, 1970.
- İbnu'l-Ebraş, Ebû Ziyâd 'Ubeyd. *Dîvânu'Ubeyd İbnu'l-Ebraş*. Thk. Eşref Aḥmed 'Adere. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1994.
- İbnu'l-Verd, 'Urve. *Dîvânu 'Urve İbni'l-Verd*. Thk. Esmâ' Ebû Bekir Muhammed. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1998.
- İbnu's-Sikkî, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâḳ. *el-Elfâz*. Thk. Faḥruddîn Ḳabâve. Beyrut: Mektebetu Lübnan, Nâşirûn, 1998.

- İbnu's-Sikkît, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk. *İşlâhu'l-mantık*. Thk. Muhammed Mur'ib. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 2002.
- İbnu's-Şeceri, Ebu's-Sa'âdât Hibetullâh b. 'Ali. *el-Emâlî*. Thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî. 3 Cilt. Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 1991.
- Kelbî, Ebu'l-Munzir Hişâm b. Muhammed b. Sâib el-. *el-Aşnâm*. Thk. Aḥmed Zeki Paşa, Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Misriyye, 1995.
- Kurâ'un-neml, Ebu'l-Hasan Ali b. Hasan el-Hunâî. *el-Munecced fi'l-luğa*. Thk. Aḥmed Muhtâr Ömer-Ḍâhî Abdalbâkî. Kahire: Alemlü'l-Kutub, 1988.
- Merzubânî, Ebû Ubeydillâh Muhammed el-. *Mu'cemu's-şu'arâ'*. Thk. Fritz Krenkow. nşr. Mektebetu'l-Kudsî. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1982
- Meşe, Ramazan. "Câhiliye Dönemi Hanif Şairlerin Şiirlerine Tematik Bir Yaklaşım -Tevhid Anlayışı-". *Amasya İlahiyat Dergisi* 16 (Haziran 2021), 197-227.
- Muştafâ, İbrâhîm vd. *el-Mu'cemu'l-vasît*. İstanbul: el-Mektebetu'l-İslâmiyye, ts.
- Reşîd, Nâsır b. Sa'd er-. *Sûku Ukâz fi'l-câhiliyye ve'l-İslâm târihuhu ve neşâtuhu ve mevki'uhu*. Kahire: Dâru'l-Enşâr, 1977.
- Sehâvî, Ali b. Muhammed 'Alemlü'd-dîn es-. *Sifrü's-sa'âde ve sefirü'l-ifâde*. Thk. Muhammed ed-Dâlî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, 1995.
- Suyûtî, Abdurrahmân b. Ebî Bekr Celâluddîn es-. *el-Haşâişu'l-Kubrâ*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.
- Şeybânî, Ebû Amr İshâk b. Mirâr eş-. *Kitâbu'l-Cîm*. Thk. İbrahim el-Ebyârî. 3 Cilt. Kahire: el-Matabî'ul-Emîriyye, 1974.
- Şattî, Abdulfettâh Abdulmuhsin eş-. *Şu'arâu İmâratu'l-Hîre fi'l-'Aşri'l-câhilî*. Kahire: Dâru Kubâ', 1998.
- Şementri, el-A'lem. *Şi'ru Zuheyr b. Ebi Sulmâ*. Thk. Faḥruddîn Ḳabâve. Beyrut: Dâru'l-İfâk el-Cedide, 1980.
- Ṭâî, Ebû Seffâne Hâtîm b. Abdillâh et-. *Dîvânu Hâtîmi't- Ṭâî*. Thk. Abdurrahmân el-Mustâvî, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2008.
- Teğlibî, Amr b. Kulşûm et-. *Dîvanu Amr b. Külsûm et-Teğlibî*. Thk. İmîl Bedî' Ya'kûb. Beyrut: Dâru'l-Kitâbî'l-'Arabi, 2006.
- Tülücü, Süleyman. "Muallakât". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/308-310. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Tümer, Günay. "Din". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/312-320. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Yalar, Mehmet. "Din Faktörü Işığında Câhiliye Şiirine Bir Bakış". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/2 (Haziran 2006),- .
- Yemût, Beşîr. *Şâ'irâtu'l-'Arab fi'l-Câhiliyye ve'l-İslâm*. Beyrut: el-Mektebetu'l-Ehliyye, 1934.
- Zebîdî, Ebu'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed ez-. *Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*. Thk. Muştafa Hicâzî. 40 Cilt. Küveyt, Müessesetü'l-Küveyt li't-takaddumi'l-'ilmî, 2001.
- Zekeriyyâ, Ebû Bekir Muhammed. *eş-Şirk fi'l-ḳadîm ve'l-ḥadîs*. Riyad: Mektebetu'r-Ruşd, 2000.
- Zu'l-İşba', Hursân b. Hârîse el-'Advânî. *Dîvanu Zî'l-İşba' el-'Advânî* Thk. Abdulvahâb Muhammed Ali el-'Advânî- Muhammed Nâif ed-Duleymî. Nşr. Vizâretü'l-E'lâm. Musul: Matbaatu'l-Cumhûr, 1973.
- Zubyânî, Ebû Umâme Ziyâd b. Muâviye Nâbiğa ez-. *Dîvânu'n-Nâbiğa ez-Zubyânî*. Thk. Muhammed Ebu'l-Faḍl İbrâhîm. Kahire: Daru'l-Me'ârif, ts.